

РОЗДІЛ 14 ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82-14.09

ХУДОЖНІЙ ФЕНОМЕН РОЛЬОВОЇ ЛІРИКИ ТА ЇЇ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ

ARTISTIC PHENOMENON OF ROLE LYRICS AND ITS STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERS

Мороз Л.В.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри іноземних мов*

Рівненського державного гуманітарного університету

У статті досліджено художній феномен рольової лірики. Проаналізовано проблематику теоретичних пошуків літературознавців у дослідженні специфіки суб'єктної організації лірики. Охарактеризовано спектр суб'єктів поетичного мовлення. Розглянуто питання, пов'язані з прийомами композиційного та мовленнєвого оформлення поетичного рольового тексту. Окреслено концептуально-змістовні його ракурси, які виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору.

Ключові слова: рольова лірика, персонажна лірика, автопсихологічна лірика, рольовий герой, ліричний герой.

В статье исследован художественный феномен ролевой лирики. Проанализирована проблематика теоретических изысканий литературоведов в исследовании специфики субъектной организации лирики. Охарактеризован спектр субъектов поэтической речи. Рассмотрены вопросы, связанные с приемами композиционного и речевого оформления поэтического ролевого текста. Определены концептуально-содержательные его ракурсы, которые проявляют себя на уровне выражения идейно-тематических концептов произведения.

Ключевые слова: ролевая лирика, персонажная лирика, автопсихологическая лирика, ролевой герой, лирический герой.

The article investigates the artistic phenomenon of role lyrics. The problems of theoretical searches of literary critics in the study of the specifics of the subject organization of lyrics are analyzed. The spectrum of subjects of poetic speech is characterized. The questions related to methods of compositional and speech writing of poetic role text are considered. Conceptually-meaningful its perspectives are outlined, which reveal themselves at the level of expression of the ideological and thematic concepts of the work.

Key words: role lyrics, character lyrics, autopsychological lyrics, role-playing hero, lyrical hero.

Постановка проблеми. Із другої половини ХХ ст. особливу увагу дослідників привертає проблема суб'єктної організації лірики і форм її художньої типологізації. Актуальності ця проблема набула у зв'язку як із загальним ускладненням у поезії ХІХ і особливо ХХ ст. форм вираження авторської свідомості, так і з утвердженням у її масиві так званої рольової лірики, протиставленої ліриці автопсихологічній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших учених-філологів, що ініціював дослідження рольової лірики, був відомий літературознавець Б. Корман, який зауважив і теоретично обґрунтував її художній феномен. Дослідженню тих чи інших питань поетики рольової лірики присвячено також літературознавчі розвідки А. Боровської, І. Васильєва, І. Каргашина, С. Артьоміної, О. Гаркаві,

В. Скобелева, Л. Гінзбург та ін. Водночас чимало питань поетики рольової лірики ще залишаються недостатньо дослідженими, зокрема прийоми її художньої організації та проблематики.

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є дослідження простеженого на матеріалі української поезії художнього феномена рольової лірики та її структурно-семантичних ознак.

Виклад основного матеріалу. Термін «рольова лірика» достатньо новий і навіть ще не зовсім узвичаєний у літературознавчій практиці. Наприклад, автор відомого підручника «Теорія літератури» В. Халізов, визначаючи рольову як лірику, «в якій виражаються переживання особи, що помітно відрізняється від автора ... (на відміну від автопсихологічної)», вдається й до суб'єктивних коментарів, у яких намагається спростувати її художній статус: «Але магістраль-

ною лінією ліричної творчості є поезія не рольова, а автопсихологічна: вірші, що є актом прямого самовираження поета. Для читача цінною є людська дійсність ліричного переживання, пряма присутність у вірші, за словами В.Ф. Ходасевича, «живої душі поета»: «Особистість автора, не прихована стилізацією, стає нам ближчою»; гідність поета полягає «в тому, що він пише, підпорядковуючись потребі висловити власні переживання» [15, с. 352].

Безперечно, не підлягає сумніву той факт, що автопсихологічна лірика була і залишається основною формою вираження авторської свідомості, водночас представництво у загальному масиві поетичних творів рольової лірики також є достатньо суттєвим. Очевидною є й тенденція (особливо відчутна в поезії ХХ ст.) до розширення як кола митців, що звертаються до рольових форм ліричного самовираження, так і жанро-стильового і тематичного спектра рольових текстів поезії. Наразі це свідчить про те, що поряд з автопсихологічною, рольова лірика відіграє важливу роль у художніх пошуках форм вираження ліричного «я» поетами – представниками різних літературних напрямів та шкіл. Феномен рольової лірики, на відміну від лірики автопсихологічної, є достатньо складним і у належному обсязі ще не опрацьованим сучасним літературознавством, про що свідчать і численні розбіжності в теоретичних рецепціях, у яких дослідники намагаються визначити її основоположні семантичні ознаки. Як ліричну оповідь від першої особи, нетотожної авторові твору, визначено рольову лірику в «Літературній енциклопедії термінів та понять» за редакцією О. Ніколюкіна [4, стлб. 887–888].

Схожим чином визначено рольову поезію і в новітній українській літературознавчій енциклопедії, зокрема як «ліричний наратив від першої, не тотожної з автором особи, який реалізується завдяки позатекстовим чинникам, може бути закладений у тексті як його іманентна властивість» [9, с. 343].

Важливу ознаку рольової лірики дослідники справедливо вбачають у специфіці її суб'єктної організації, яка передбачає певну форму художньої взаємодії двох типів суб'єктного вияву авторської свідомості – власне автора і його героя, від особи якого організовано розповідь у творі.

Якщо стосовно таких основних семантичних параметрів рольової лірики, як наявність у її структурі нетотожного авторській свідомості ліричного «голосу» і специфічного дворівневого типу її суб'єктної організації, серед дослідників панує однаковість, то теоретич-

ний статус самого рольового героя оцінюється ними по-різному. Наприклад, С. Артемова акцентує на тому, що рольовий герой – це специфічна суб'єктна форма вияву авторської свідомості, яка є відмінною від іншого типу, зокрема ліричного героя [1, с. 213–214].

Інші ж дослідники схильні вбачати риси певної тотожності між власне рольовим і ліричним героєм так, як двома суміжними формами вияву авторського ліричного «я».

Одним із перших на феномен лірики, мовленевий суб'єкт якої не має біографічних та соціально-психологічних зв'язків з особою автора, ще у ХІХ ст. звернув увагу відомий тоді російський критик М. Чернишевський, досліджуючи лірику О. Пушкіна. Власне сам термін «рольова лірика» був запроваджений у літературознавчий обіг у 1946 році В. Гіппіусом у статті «Некрасов в історії російської поезії ХІХ століття». У 60–70-ті роки ХХ ст. до проблеми рольової лірики зверталися О. Гаркаві, В. Скобелев, В. Богданов, І. Роднянська та ін., але найбільше уваги характеристиці її теоретичного феномена в цей період приділив відомий російський дослідник Б. Корман, який досліджував її переважно на матеріалі поезії М. Некрасова. Сутність рольової лірики Б. Корман визначав так: «Сутність «рольової» лірики полягає в тому, що автор у ній виступає не від свого обличчя, а від імені різних героїв. Тут використовується ліричний спосіб оволодіння епічним матеріалом: автор надає слово героям, суттєво відмінним від нього. Він присутній у вірші, але немовби розчинившись у своїх героях, одягнувши їхню маску...» [8, с. 165].

Дещо по-іншому намагається інтерпретувати феномен рольової лірики О. Гаркаві. З одного боку, він поділяє погляди Б. Кормана, стверджуючи, що «рольова лірика фактично перебуває на межі лірики та епосу. Ідеться про невеличкі вірші, яким надано форми стилізації: розповідь організовано не від особи автора, а від імені одного із персонажів», з іншого боку, простежується спроба диференціювати різні типи оповіді, написані «не від особи автора, а від особи одного із персонажів» [5, с. 55].

Водночас дослідник уважає, що до рольової лірики слід відносити лише вірші, написані від імені позитивних персонажів. У віршах, «написаних від імені негативних персонажів, відсутнє «ліричне освоєння світу»; у них відсутній ліризм... ці «рольові» вірші наближені за формою до монологу водевільного шахрая або до сатирів, що побудовані посередництвом прийому «маски добропорядної людини» [5, с. 57].

Серед дослідників рольової лірики немає одностайності не лише стосовно її суб'єктної ідентичності, родової приналежності, типу використовуваного нею героя, але й термінології, що застосовується на означення її художнього феномена.

Відомий російський теоретик лірики Л. Гінзбург говорила про «опосередковану лірику», якій протиставляла лірику «чисту» [6, с. 283]. М. Берковський користувався терміном «лірика чужого «я» [2, с. 172]. І сам Б. Корман поряд із терміном «рольова лірика» використовував ще інший – «драматична лірика». Л. Тимофєєв взагалі заперечував сам факт існування рольової лірики. Інші ж сучасні дослідники наголошують на особливому значенні теоретичного обґрунтування саме рольової лірики.

Найбільш часто вживаним термінологічним синонімом рольової лірики у сучасному літературознавстві є поняття «персонажна лірика». Семантика цього терміна, очевидно, має на увазі аналогію рольового героя лірики з персонажами епічних та драматургічних творів. Одним із перших цей термін запровадив Г. Поспелов, за концепцією якого «персонажна» лірика охоплює поетичні твори, в яких «об'єктом ліричної медитації стає окрема особистість, яка втілює в собі характерність соціального буття, наділена певними індивідуальними рисами, а іноді й власним ім'ям, тому може називатися персонажною. На відміну від епічних персонажів, ця особистість не постає у творі безпосередньо, у своїй часово-просторовій визначеності, не формує своїми діями сюжет твору. Звідси сама форма її зображення виявляється не розповідною, але по-своєму медитативно-описовою і при цьому – за загальним законом ліричних медитацій – відносно невеликою за своїм обсягом» [11, с. 150].

Як синонім рольової лірики термін «персонажна лірика» використовує відомий український дослідник теоретичних проблем поезії М. Ткачук. За словами дослідника, в «персонажній ліриці» «утворюється своєрідне багатоголосся: ліричне «я» автора (особливо у ліриці І. Манжури) немовби зливається з голосом персонажа – бурлаки, косаря, хлібороба, музики («Веснянка»); за допомогою такого «подвійного голосу» досягається внутрішнє ліричне співпереживання, щирість у відтворенні почуттів. Це характерне відбиття багатоголосся самої дійсності, що засвідчує високу художню майстерність поетів, які зуміли відтворити різні оцінки, позиції, погляди, точки зору на життя» [14, с. 151].

Спробу переосмислення та доповнення традиційної термінології робить Н. Загребельна, яка у дисертації «Ліричний суб'єкт поезії ХХ ст.: форми конститування і репрезентації», окрім власної дефініції ліричного суб'єкта «як фігури, котра: 1) об'єднує експліцитного автора й персонажа, 2) перебуває між «автором» і «героєм», 3) корелює з автором і реципієнтом», вибудовує відповідну типологію: «неперсоніфікований, абстрагований, конкретизований, фіктивний (що не суперечить автопсихологічності) та дистанційований» [7, с. 9].

Отже, як можна зробити висновок, загальноприйнятої концепції рольової лірики у сучасному літературознавстві ще не розроблено, тому її художній феномен не ідентифіковано у понятійному обсязі, який би чітко окреслював її художню сутність та визначальні семантичні ознаки. Не уніфіковано й літературознавчу термінологію на позначення цього художнього явища. На нашу думку, із загальної кількості термінів, запропонованих сучасним літературознавством, найбільш вдалим є саме термін «рольова лірика», що найбільш точно відображає семантичну сутність її явища, як лірики, у якій автор говорить не від себе, а від особи уявного суб'єкта мовлення, роль якого він у цьому разі виконує (як і вигаданий ним суб'єкт мовлення виконує, хоча б і фіктивно, роль автора поетичного тексту). Найбільш близький і часто уживаний термінологічний аналог рольової лірики, зокрема лірика персонажна, на нашу думку, не зовсім чітко відображає основоположні семантичні ознаки її художнього феномена. Змальований у поетичному творі персонаж далеко не завжди є суб'єктом мовлення (а лише об'єктом авторського зображення).

У цьому легко переконатися шляхом співставлення поетичних текстів, поєднаних спільною тематикою й образом головного героя. Порівняємо низку поетичних текстів, стилізованих авторами під знаменитий «Плач Ярославни» – фрагмент найвидатнішої пам'ятки Київської Русі кінця ХІІ ст. «Слово о полку Ігоревім».

Спільним для усіх цих творів є сфокусований у центрі зображення образ головного персонажа – княгині Ярославни, дружини князя Ігоря Святославовича. Водночас, зважаючи на особливості суб'єктно-об'єктної організації, зазначені поетичні твори можна поділити на три типи.

До першого типу слід віднести твори, побудовані у власне описовій формі, де персонаж (княгиня Ярославна) виступає суто як об'єкт зображення, образ якого змальовується зі слів

сторонньої особи – автора (як суб'єкта мовлення поетичного твору):

*Ярославна
розвісила на баштах тугу
розпустила плач
над мурави Путивля
який звисає на жердках років
і зводчує свідомість
Ярославна розстелила тіло
неціловане непещене повне ніжності
щоб ти по ста віках черпав її для віршів*
[3, с. 132–133].

Змальованого персонажа у цьому разі або взагалі не ідентифіковано як суб'єкта мовлення (Б. Бойчук «Ярославна розвісила на баштах тугу...», Л. Забашта «Ярославна»), або його голос відтворено опосередковано, зі слів особи, співвіднесеної із суб'єктом зображення (О. Стефанович «Плач Ярославни»):

*Чуєш? Зозулю хоче злетіти,
Хоче у далеч кудись...
Чув те квіління жіноче, що вітер,
З мурів здійнявшись, доніс?
/.../
Чуєш? Ридає до вітра, до сонця...
Впала на камінь, ячить... [12, с. 11].*

У творах другого типу образ княгині Ярославни з об'єктної суттєво переміщується в суб'єктну площину зображення. У центрі зображення творів цього типу наявний монолог власне самого персонажа, але його потенційно рольовий статус у цьому разі обмежений наявністю чітко ідентифікованого авторського «голосу», який виконує функцію рамкового обрамлення «голосу» персонажа, специфічного художнього коментаря до нього.

Твори цього типу, очевидно, мають найбільш логічні підстави бути означеними як «персонажна» лірика, оскільки, незважаючи на наявну тут двосуб'єктність, притаманну і для лірики власне рольової, пріоритетність у розподілі суб'єктних ролей автор як суб'єкт поетичного мовлення у цьому разі залишає за собою і у такий спосіб цілком певно і чітко ідентифікує та диференціює власну суб'єктну позицію і підпорядковану їй позицію свого персонажа:

*Сніг. Сніжок.
На княжий теремок.
День і ніч круг нього ходить,
плаче голосок:
– Ой князю, князьочку,
чи ти за Дунаєм?
чи ти на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру [13, с. 171].*

Авторські «вкраплення» у творах цього типу можуть бути більш (С. Гординський «Ярославна») або менш (Л. Первомайський «Плач Ярославни», П. Тичина «Плач Ярославни») розлогими, але розподіл голосів, що є суб'єктами поетичного мовлення, тут чітко марковано, в окремих випадках тим, що голос персонажа відокремлений від авторського лапками (О. Олесь «Плач Ярославни», Яр Славутич «Плач Ярославни», Б. Стельмах «Плач Ярославни»):

*Плаче, туже Ярославна,
Сохне, в'яне, як той цвіт:
Закотилось її сонце.
Заступили хмари світ.
«Обернуся я в зозулю,
По Дунаю полечу
І м'який рукав бобровий
У Каялі обмочу.
На його змарнілім тілі
Кров і рани обітру...» [10, с. 374].*

Також потрібно враховувати й те, що відтворювані автором репліки або й цілі монологи його персонажів, коли вони вводяться у поетичний текст як вкраплення в авторський монолог, не дають підстав говорити про його рольову трансформацію, адже у цілому такий текст залишається автопсихологічним, тобто таким, у якому основним і завершальним суб'єктом мовлення є власне сам автор (у тій або тій його творчій іпостасі), а не уявний персонаж, що виступає у його ролі.

У творах третього типу (Є. Фомін «Плач Ярославни», В. Вовк «Ярославна», В. Коломієць «Варіація») образ княгині Ярославни логічно ідентифікувати як персонажа власне рольового типу. Суб'єктну позицію автора у цих творах не так чітко ідентифіковано і диференційовано, як у попередньому типі, а винесено за текстові межі твору (в елементи його заголовкового комплексу). Голос автора тут майже повністю «прихований» за голосом персонажа, який «на правах автора» є суб'єктом художнього зображення. Персонаж отримує ілюзорний статус «повноправного» і «відокремленого» від автора суб'єкта поетичного мовлення, якого насправді автор уповноважує у своєму творі виконувати певну, заплановану ним художню роль. Мінімізованість автора, його винесення за текстові межі твору спонукає окреслювати суб'єктну позицію виявленого у тексті персонажа як рольову, псевдо-авторську.

Отже, до рольової лірики у роботі відносити мемо поетичні тексти, побудовані у формі цілісного мовленнєвого висловлювання, організованого від особи, що дистанційована від автора і не може бути з ним ототожнена, зважаючи на декла-

рований у творі біографічний, соціально-історичний або гендерний статус суб'єкта мовлення, а також репрезентоване ним коло морально-етичних, ідеологічних, естетичних, екзистенційних цінностей та уявлень.

Окремим різновидом рольової лірики можна вважати й поетичні тексти, які побудовані у формі вислову одного або кількох персонажів, тоді як представництво автора мінімізовано в них до окремих й фрагментарних реплік, що виконують функцію специфічного рамкового елемента, який формально поєднує репрезентовані суб'єктні форми, але не переводить їх у художню площину автопсихологічної форми вираження. Цей тип рольової лірики побудований у формі монологу

чи діалогу двох і більше персонажів або рольової драматургічної сценки, де авторський голос виконує функцію ремарок, що зв'язують голоси представлених у творі суб'єктів поетичного мовлення.

Висновки. Дослідження феномена рольової лірики засвідчує, що проблему встановлення чітких понятійних меж між окреслюваними в тих або тих типологічних моделях побудови суб'єктної сфери ліричного твору й сьогодні навряд чи можна вважати вирішеною остаточно. До гостродискусійних питань дослідження наголошеної у статті наукової проблематики, які потребують подальшого вивчення, належать проблеми означення художніх різновидів, а також класифікації типів героїв рольової лірики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артемова С. Ролевая лирика. Поэтика : Словарь актуальных терминов и понятий [гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко]. Москва: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. 358 с.
2. Берковский Н. О мировом значении русской литературы. Ленинград: Наука, 1975. 186 с.
3. Бойчук Б. Вірші вибрані й передостанні. Нью-Йорк: Сучасність, 1983. 200 с.
4. Вазовская А. Ролевая лирика. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. Москва: НПК «Интелвалк», 2001. 1600 стб.
5. Гаркави А. Проблема родовой классификации литературных жанров и некоторые возможности изучения лирики Н. А. Некрасова. Жанр и композиция литературного произведения: межвузовский сборник. Калининград, 1976. Вып. 2. С. 49–63.
6. Гинзбург Л. О лирике. Москва: Интрада, 1997. 413 с.
7. Загребельна Н. Ліричний суб'єкт поезії ХХ ст.: форми конститування і репрезентації: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури». Київ, 2007. 14 с.
8. Корман Б. Лирика Некрасова. Ижевск: «Удмуртия», 1978. 300 с.
9. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / [Ю. І. Ковалів (авт.-уклад.)]. Київ: Видавничий центр «Академія», 2007. Т. 2: Маадай–Кара – Я (я–форма). 624 с.
10. Олесь О. Твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. 959 с.
11. Поспелов Г. Лирика среди литературных родов. Москва: Издательство Московского университета, 1976. 208 с.
12. Стефанович О. Возлюби її до крови. Рівне: Азалія, 2003. 140 с.
13. Тичина П. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1. 737 с.
14. Ткачук М. Наративні моделі українського письменства. Тернопіль: ТИПУ, Медобори, 2007. 464 с.
15. Хализев В. Теория литературы. Москва: «Высшая школа», 2002. 437 с.